

A nyelv változik, az Ige marad

Magyar bibliafordítások¹

I. A fordításokról általában

Az Ige testté lett, Isten szava *történéssé* lett. A Biblia külső és belső történésekről számol be, a külsőt általában a történeti könyvek írják le, a belsőt tulajdonképpen minden könyv, különösen a költői művek. Ezeket a történéseket az élő közlési forma, a beszéd útján adták tovább, apáról fiúra, tanítóról tanítványra, s vigyáztak, hogy a *száj-hagyomány* útján terjedő Ige ne torzuljon, hanem feleljen meg az említett külső és belső történéseknek. A két szövetség szerzői ezt *leírták*, majd mások a szöveget megszerkesztették. A történet és a szájhagyomány, illetve a szájhagyomány és a leírás között nagyon sok idő is eltelhetett, mindig kétséges maradt, hogy a leírt szavak, főleg a *lefordított* szavak hűségesen adják-e vissza az egykori történéseket. Tekintettel azonban arra, hogy a szentírókat a Lélek ihlette, azt kell mondanunk, hogy a kezünkben levő Biblia üzenete azonos azzal, ami megtörtént (s ez a lényeges), formájában, betűanyagában azonban változhatott. A hiteles/nem hiteles kérdés, végül is a Lélek/betű kérdése. A Biblia üzenete, a leírt Ige akkor válik élővé és hatóvá, amikor újból beszéd lesz, s ez az *igehirdetésben* történik meg, s itt természetesen az igehirdetést a szó legtagabb jelentésében kell értenünk.

Ismeretes, hogy az Ószövetséget – néhány szövegrészlet kivételével – héber, az Újszövetséget görög nyelven írták. Ezt azonban mindig *le kellett fordítani* arra a nyelvre, amelyen a mindenkori címzettek beszéltek. Az *ókorban* a bibliafordításokat a birodalmak és az azokban beszélt élő nyelv változása tette szükségessé. Amikor Izrael területén és a környéken a beszélt nyelv az arám volt, megjelent az arám nyelvű fordítás, a Targum. A Kr. e. 4. századtól fokozatosan hellenizálódott ez a tájegység, így az Ószövetséget le kellett fordítani görög nyelvre. Ezt a munkát a 3. század közepén 70 zsidó írástudó végezte el. (Innen a latinított neve: Septuaginta.) Ezen a koinénak nevezett nyelven írtak az Újszövetség szerzői is. Amikor a hellén világot a római váltotta fel, szükségessé vált, hogy a már kész Bibliát latin nyelvre fordítsák le. A Hieronymus egyházatyja által Kr. u. 390 és 406 között lefordított latin nyelvű Biblia a Vulgata. A lefordított Írás részben több ezer papirusztöredékben maradt fenn, részben kódexekben, azaz bekötött pergamenlapokon.

A *középkorban* a bibliafordításokat nem a birodalmak váltakozása tette szükségessé, hanem reformátori követelménnyé vált. Isten egy szellemtörténeti mozgalmat, a humanizmust használt fel arra, hogy mintegy 200 év leforgása alatt megszülessenek a nemzeti nyelvekre lefordított Bibliák. Luther Márton 1522-ben *német* nyelvre fordítja az Újszövetséget, majd 1534-ben a teljes Szentírást. A Luther-fordításnak utolsó revíziója 1984-ben volt. Az egyes, azelőtti fordítások alapján készült *angol* nyelven az ún.

---

¹ *A Vizsolyi Biblia könyvészete és A Vizsolyi Biblia jelentősége a kisebbségek életében* c. előadásaim felhasználásával. In: Kozma Zs.: *Hagyomány és időszerűség*, 2002, 125–132 és 133–137.

Jakab Király Bibliája, 1611-ben. A *Staten Bijbel* 1637-től három évszázadon keresztül a hivatalos *holland* fordítás volt.

A 16–17. század magyar reformátorainak, igehirdetőinek (is) az volt a szándéka, hogy a Szentírás mindenkihez eljusson, hogy *népkinccsé* váljék. Erdősi Szilveszter János Újszövetség-fordítását „a magyar népnek, ki ezt olvassa” ajánlja. Teológusok és nyelvészek egyaránt megállapítják, hogy a Szenczi Molnár Albert verses bibliafordításai beivódtak népünk nyelvébe. Ez volt a törekvése Károli Gáspárnak is, amint erre a későbbiekben még utalni fogok.

II. A Vizsolyi Biblia előtti 15–16. századi magyar fordítások

A Vizsolyi Biblia határkő magyar nyelvű bibliafordításaink történetében, s az értékelések főleg azt hangsúlyozzák, hogy ez az első teljes fordítás. Itt az 1590 előtti kézíratos és nyomtatott részfordításokról emlékezünk meg.

1. Kézíratos fordítások

Ezek töredékes részletfordítások, amelyek különböző kódexekben maradtak fenn.

– A „*Huszita Bibliának*” nevezett fordítás két szerzetes (Pécsi) Tamás és (Újlaki) Bálint munkája. Keletkezési kora 1440 körülre tehető. Három kódexben maradt fenn: 1. *Müncheni kódex* (tartalmazza a 4 evangéliumot), 2. *Apor-kódex* (55–150. zsoltár) és 3. *Bécsi kódex* (a 12 kisprófeta, Ruth, Eszter, Dániel kanonikus könyvei és egy pár apokrif könyv). A Szerémségből (ma Horvátország) származó két szerzetes a fordítás munkáját Moldovában fejezte be. Az értékelő irodalom több nyelvtörténeti adalékot dolgoz fel. Itt futólag csupán két érdekességet említsünk meg. A Szentleket szent *szellet*-ként adják vissza. Ma, amikor a Szentlélek és az emberi lélek közötti különbség nem mindig világos, ma, amikor egyes kiadványokban helytelenül Szent Szellemet írnak, találó az emberi szellem és az Isten Szellet-je kifejezés. A *Huszita Bibliában* gyakori az *alít* ige, amely egyes mai nyelvjárásban még használatos, a vél, vélekedik, gondol értelmében.

– Ismeretlen szerzőtől származik az az imádságokat tartalmazó kézirat, amelyek között 7 bűnbánati zsoltár fordítását is megtaláljuk. A *Festetics-kódexben* maradt fenn, 1493 körül keletkezett.

– Halábori Bertalan pap 1508-ban készült fordítása tartalmazza a Zsoltárokat, Énekek Énekét, Jóbót, evangéliumi és levéltöredékeket. A *Döbrentei-kódexben* található.

– Ismeretlen szerzőtől származik 5 zsoltárszöveg, 1513-ból. A *Czech-kódexben* van meg.

– Ismeretlen szerzőtől (nem Báthori Lászlótól) származik az a fordítás, amelyik 1516–1519 között készült és a *Jordánszky-kódexben* maradt fenn.

– Ismeretlen szerző fordítása az a kézirat, amely zsoltártöredékeket és más kisebb bibliai részeket tartalmaz. Velikei György 1522-ben másolta és a *Keszthelyi kódexben* maradt fenn.

– A „huszita” fordítással rokon Nyújtódi András fordítása, keletkezési ideje 1528 körüli. Evangéliumi szakaszokat tartalmaz. A *Székegyudvarhelyi kódexben* található.

– Ismeretlen szerző fordítása 1539-ből. Pápai Pál másolta és a *Kulcsár-kódexben* maradt fenn.

– Ismeretlen szerző kéziratos protestáns graduálja, 1556–1563 között készült. Az énekek között 51 bibliai zsoltár verses fordítása található. A *Batthyány-kódexben* maradt fenn.

2. Nyomtatott fordítások

– Komjáti Benedek: *A szent Pál levelei magyar nyelven*. Krakkó, 1532. Csak a Római levél első részét és a második rész elejét tartalmazza.

– Komjáti Benedek: *Az zenth Paal leveley...* Krakkó, 1533. Hasonmás kiadása: Szilády Áron utószavával a Régi Magyar Költők tárában. Bp., 1883.

– Pesti Mizsér Gábor: *Wij testamentum magjjar nijeluen*. Bécs, 1536. A négy evangéliumot tartalmazza.

– (Erdősi) Sylvester János: *Vy Testamentu Magar Nelwen...* Újsziget, 1541. Az Újszövetség teljes fordítása. A hasonmás szöveget gondozta Varjas Béla. Bp., 1960.

– Benczédi Székely István: *Soltár-könüi*. Székely Estuantul magyar nielvre fordított. Krakkó, 1548.

– Heltai Gáspár: Kolozsvárt 1551 és 1565 között hét részletben megjelent, majdnem teljes fordítása. Ezek közül időrendben a hatodik (1561) az egész Újszövetséget tartalmazza. A fordítás lutheri hatást mutat.

– Félegyházi Tamás: *Az mi vronc Iesus Christvsnac Vy Testamentoma*. Debrecen, 1586. Teljes Újszövetség-fordítás, amelyből a Júdás levelét Gönczy György fordította.

– Károlyi Gáspár: *Szent Biblia...* Vizsoly, 1589–1590. Félbe maradt kiadás, amelyből csak két példány van.

III. A Vizsolyi Biblia dicsérete

Károlyi Gáspár: *Szent Biblia, az az Istennec O és Wy testamentymanac prophétác es apostoloc által meg íratott szent könyvei*. Magyar nyelvre fordított egészen és wijonnan az Istennec Magyar országban való anya szent egyházának épülésére. Vizsoly, 1590.

Az első teljes nyomtatott bibliafordítás, amelynek *Előjáró beszéde*ből idézzük: „Tekintetes és nagyságos uraknak, vitézlő nemes népeknek, istenfélő községeknek és az Isten házában munkálkodó prédikátoroknak, kik egész Magyarországon és Erdélyben vannak.” Az idézetből két üzenetet olvashatunk ki. Először: A jelölt személyek és közösségek azt a protestáns elvet juttatják kifejezésre, hogy a Biblia mindenkié, s azt is, hogy az urak és a jobbagyok, a fejedelmek és a prédikátorok életét meghatározza. Másodszor: Magyarország és Erdély megjelölése érzékelteti, hogy Mohács után a szétszakított ország részeiben a Biblia mindkét hazában ugyanarról az emlőről táplálja a magyar reformátusokat. Magának a vándor Károlyi Gáspárnak az életútja: Nagykároly, Szatmár, Gönc, Vizsoly, Tállya, olyan útvonal, amelyen a reformáció eszméje vámmentesen haladt és jutott célhoz az 1590-es fordításban.

Károlyi fordítását 419 éve olvassuk, s ebben a megszámlálhatatlan seregben benne van jelen nemzedékünknek mintegy 3 és fél millió magyar református népe. De ide kell vennünk a magyar evangélikus és az unitárius egyházakat is. Rajtuk kívül: sokan vannak

olyanok, akik nyelvészként, bibliográfusként veszik kezükbe az Írást. Ilyen értelemben (is) igaz, amit Makkai Sándor mondott, hogy a Biblia a „legmagyarabb magyar könyv”.²

Erdős Károly 1940-ben törzskönyvezte 350 év Károli-fordításait, s mintegy 300-at mutatott ki (268 évszámost és 25 évszám nélkülit).³ Ebből csak azt a párat említem, amelyeknek különös nyomdászati, nyelvészeti, irodalomtörténeti vagy történeti jelentősége van.

– Károlyi Gáspár: *Szent Biblia... Egybekötve Szenczi Molnár Albert, Szent Dávid... százötven soltári-val*. Hannau, 1608.

– Károlyi Gáspár: *Szent Biblia... Egybekötve énekeskönyvvel* (benne a 150 zsoltár is), a Kis Catechismus-szal (A Heidelbergi Káté rövidített szövege), *imádságokkal, ágendával*. Oppenheim, 1612.

– Károlyi Gáspár: *Szent Biblia... I. Rákóczi György költségén nyomtatták*. Amsterdam, 1645.

– Károlyi Gáspár: *Szent Biblia... Az ún. Várad Biblia, amelyet id. Köleséri Sámuel látott el jegyzetekkel*. Nagyvárad, 1660 és Kolozsvár, 1661.

– Károlyi Gáspár: *Szent Biblia... Az Amsterdamban 1645-ben kiadott Bibliát javítja ki és nyomtatja Misztótfalusi Kis Miklós*. Amsterdam, 1685.

– Komáromi Csipkés György: *Magyar Biblia. Avagy az Ó és Új Testamentom könyveiből álló teljes Szent Írás a Magyar Nyelven*. A Károli-fordítás átdolgozása. Hányatott sorsú Biblia, amelyet Komáromi Cs. György halála után 1718-ban Debrecen városának költségén nyomtattak ki, 1685-ös évszámmal. Leyden, 1685.

– Károlyi Gáspár: *Szent Biblia... Pethe Ferenc végzett rajta kisebb javításokat*. Utrecht, 1794.

– *Szent Biblia. Azaz Istennek Ó- és Újtestamentumában foglaltatott egész Szentírás*. Magyar nyelvre fordította Károlyi Gáspár: A Szász Károly, majd Petri Elek elnöklete alatti revideáló bizottság tagjai: Bartók György, Kenessey Béla, Dicsőfi József, Erdős József, Kecskeméthy István, Masznyik Endre, Marton Lajos, Petri Elek, Radácsi György. Bp., 1908.

– *Szent Biblia*. Károlyi Gáspár fordítása és Czeglédy Sándor revíziója nyomán fordította a Magyar Bibliatanács Öszövetségi Szakbizottsága (az ún. próbafordítás). Jegyzetelték (bevezetéssel, utalóhelyekkel, magyarázatokkal látták el): Botyánszky János, Deák János, Kállay Kálmán, Karasszon Dezső, Pákózdny László Márton, Pálffy Miklós, Tóth Kálmán, Tóth Lajos, Zászkaliczky Pál. Bp., 1951–1966.

– *Szent Biblia*. Károlyi Gáspár fordítása és Czeglédy Sándor revíziója nyomán fordította a Magyar Bibliatanács Újszövetségi szakbizottsága (az ún. próbafordítás). Bp., 1951–1955. A bizottság tagjai: Czeglédy István, Cserhádi Sándor, Kocsis Elemér, Pröhle Károly, Szathmáry Sándor, Varga Zsigmond J.

1975-re elkészült a Magyarországi Egyházak Ökumenikus tanácsa szakbizottságainak új fordítása, amelyet a magyarországi protestáns egyházak zsinatilag is elfogadtak és

² A Vizsolyi Biblia a magyar művelődésben. *Protestáns Szemle* 1940. 335.

³ Károlyi Gáspár bibliafordításainak törzskönyve. In: Vasady Béla (szerk.): *Károlyi Emlékkönyv*. Bp., 1940. 40–58.

liturgikus használatra utaltak, ezt később, 1991-ben kisebb szövegváltoztatásokkal újból kiadták. E mellett a Károlyi-féle revideált Biblia is megmaradt hivatalos szövegnek.

A Biblia elsősorban azért a könyvek könyve, mert Isten *Igéje* foglalata minden más leírt szónak. Ma, amikor szóhígulásról, elértéktelenedésről beszélünk, jó visszatérnünk az Igéhez, amely mint maga az élő Ige is, tegnap, ma és örökké ugyanaz. A Vizsolyi Biblia a könyvek könyve azért is, mert könyvészte a leggazdagabb, teológusokat, irodalmárokat, nyelvészeket, történészeket, sőt természettudósokat készített arra, hogy jelentőségét felmérjék. Érzékeljük ezt Erdős Károlynak a már említett törzskönyvezéséből is. A Vizsolyi Bibliának a magyar irodalomban a legterjedelmesebb könyvészte van. A mai napig mintegy 200 tudományos értékű közlemény (könyv, gyűjteményes kötet, tanulmány) jelent meg. (Bibliográfiámban 1979-ig 131-et mutattam ki.)

Talán nem érdektelen egypár szót ejtenünk a példányszámokról. Egy év és öt hónap nyomtatási idő alatt becslések szerint 700–800 példány jelent meg. Ebből, a *Régi Magyarország Nyomtatványok* kimutatása szerint 51 példány van meg. (Egyes tanulmányok „ötvennél több”-ről írnak.) Országok szerinti megoszlásban: Magyarországon 20, Erdélyben 14, Felvidéken 13, a Cseh Köztársaságban 2, Ausztriában és Dániában 1–1 van. (10 Kolozsvár különböző könyvtáraiban, 2 Marosvásárhelyen, 2 Gyulafehérváron.)

Nyelvészte a mai napig foglalkoztatja a nyelv- és irodalomtörténészeket. Nekünk, magyar református lelképászoroknak, akiket méltán tekintenek nyelvünk őreinek, fel kell figyelnünk arra, ami az *Előljáró beszéd* végén olvasható: „Az fordításban éltünk az mennyire lehetett tiszta igaz Magyar szóval, idegen szólásnak módgyát nem követtük, sőt inkább az, mi darabosnak tetszett, hogy az Sidó vagy Deák szólásnak módgyában, annak is kimondásában az Magyar nyelvnek szólásának módgyát követtük.” A „tiszta igaz Magyar szó” kifejezést szabad nekünk általános kötelezettségként értelmeznünk, arra ugyanis, hogy irtsuk a tőlünk idegen, más nyelvből átvett szavakat, kifejezéseket. Sajátosan pedig arra gondolok, hogy kár volt az újabb fordításokban tősgyökeres magyar szavainkat mással helyettesíteni. Ezek a 20. század elején még éltek a népnyelvben, de mára már kihaltak. Sajnos, ezek ma már nem mondanak semmit: lazsnak, susárol, hurit, varsa, gyalom, kecele, eszterág, boglár, kösöntyű, zugolya. Az új pótszavakkal tartalmilag is, zeneileg is szegényebbé lett nyelvünk.

Károli az *Olvasonak* szánt soraiban arról vall, hogy mások aranyat, ezüstöt, drágakövet visznek Isten házába, ő azt, amit vihet, magyar nyelven az egész Bibliát. Az Isten házába, annak épülésére vitt ajándék a Lélek fúvására elhagyta a templomot, és eljutott hozzánk, egész magyar református népünkhöz. Ez kötelez is, hogy „nagy isteni félelemmel” vegyük, olvassuk és magyarázzuk „ez magyar nyelvre fordított Bibliát”.

Elhangzott Sztatmáron, egyházmegyei lelkészértekezleten, 2009. március 12-én.